

УДК:812.512.133.(039).82141

Мўмин ТУРДИБЕКОВ,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, ф.ф.н

E-mail: mominjonturdibekov@mail.ru

ТошДЎТАУ профессори ф.ф.докт.Б.Менглиев тақризи асосида

ШИМОЛИЙ ТОЖИКИСТОН ТОПОНИМЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада топонимларнинг жаҳон тилшунослигида ўрганилиши, уларнинг лексикографик талқини атрофлича таҳлилга тортилган. Шимолий Тожикистон топонимларининг лексикографик талқини монографик планда махсус ўрганилмаганлиги, баъзи топонимларнинг изоҳи Ўзбекистонда яратилган топонимик луғатлардагина экскурсив тарзда мавжудлиги фактик материаллар ёрдамида очиб берилган.

Калит сўзлар :Топонимика, Олатов, Қорабулоқ, Қизилбулоқ, Денов, Навқат, этимология.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С ТОПОНИМАМИ СЕВЕРНОГО ТАДЖИКИСТАНА

Аннотация

В данной статье тщательному анализу подвергается изучение топонимов в мировой лингвистике, их лексикографическая интерпретация. Лексикографическая интерпретация топонимов Северного Таджикистана отдельно не изучается в монографическом плане, объяснение некоторых топонимов раскрывается только в топонимических словарях, созданных в Узбекистане с использованием фактических материалов.

Ключевые слова: Топонимика, Олатов, Карабах, Кызылбулак, Денов, Навгат, этимология.

LEXICOGRAPHIC INTERPRETATIONS RELATED TO TOPONYMS OF NORTHERN TAJIKISTAN

Annotation

In this article, the study of toponyms in world linguistics and their lexicographic interpretation is thoroughly analyzed. Lexicographic interpretation of toponyms of Northern Tajikistan is not studied separately in monographic terms, the explanation of some toponyms is revealed only in toponymic dictionaries created in Uzbekistan using factual materials.

Key words: Toponymy, Alatov, Karabakh, Kyzylbulak, Denov, Navgat, etymology.

Ҳар қандай давр тилида унинг бутун борлигини деярли ўзида акс эттира оладиган луғатларнинг ўрни ва аҳамияти бекиёс. Хусусан, топонимик тадқиқот ва тарихий, этимологик кузатишларда луғатлар муҳим тарихий, лингвистик, маданий воқеликнинг ҳолис тавсифини тақдим этиш жиҳатдан алоҳида мавқе эгаллайди.

Топонимика ҳам бошқа фан, соҳалар каби ўзининг лексикография тармоғига эга. Топонимик бирликларнинг лингвистик хусусиятлари тадқиқи пировардида уларнинг лексикографик талқини ва тавсифини юзага келтириш учун хизмат қилиши табиий. Ҳар қандай лингвистик тадқиқотларнинг натижа ва хулосалари лексикографик адабиётларда акс этади, бу ҳолат эса соҳага доир муаммо ва масалаларнинг кейинги босқич тадқиқида муҳим аҳамият касб этади. Топонимия масалаларининг лингвистик, географик жиҳатдан талқинида соҳа луғатларининг ўрни ва вазифасини топонимик луғатлар тарихига назар ташлаш орқали ҳам кузатиш мумкин.

Ўзбек луғатчилиги тарихида ономастик бирликларга бағишланган луғатлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади, халқимиз тарихи, маданияти, тили ва адабиётида муҳим ўрин тутган жой номлари билан боғлиқ билим, ахборот ҳамда маълумотларнинг ҳолис ва ҳаққоний талқини, тавсифини яратишнинг бош омили бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек ономастик бирликлари, хусусан, топонимларнинг лексикографик талқини тарихи узоқ даврларга бориб тақалиши бизгача етиб келган луғатлар

орқали оидинлашади. Ўзбек топонимик бирликлар луғатининг илк намунаси сифатида “Девону луғотит турк” асари қайд қилиниши лозим. Маҳмуд Кошғарийнинг ушбу асари ҳудуд жой номлари маъноси билан боғлиқ айрим маълумотларни акс эттирганлик жиҳатидан илк ўзбек топонимик луғати намунаси бўла олади. “Девон” муаллифи географик номлар таркибида қўлланувчи бир қатор сўзларнинг маъносини очиб берган эди. Унинг топонимлардан у ёки бу атаманинг қўлланилиши ва келиб чиқиши ҳақида айтилган мулоҳазалари қўпинча у ёки бу топонимнинг маъносини аниқлашда ягона ишончли манба бўлиб хизмат қилади”. Венгриялик олим А.Вамберининг “Бухоро тарихи” асари ҳам Ўрта Осиё топонимларининг луғати сифатида ўз ўрнига эга. “Марказий Осиёнинг географик номлари” деб сарлавҳа қўйилган ва 2 босма тобоқдан сал ортиқроқ бўлган бу асар қисқача кириш сўзи билан бошланган. Луғат алфавит тартибида бўлиб, 600 тача ном ва термин берилган. Терминлар икки хил - жой номлари таркибида учрайдиган турдош сўзлар ва этнонимлар. Сўз маъноси айтилиб, шу сўз қўшилган номлардан мисоллар келтирилади. Масалан: Ala - “ола, була”. Қор қоплаганлиги учун ола-була бўлиб кўринади. Олатов, Олақул ва б. Bulak - “булоқ, чашма”. Қорабулоқ, Қизилбулоқ, бурун, бутуқ, бўз, давон, жар, эски, ички, қоқ, кўш, кориз, кўк, кичи, хўжа, янги ва ҳоказо сўзларга шу тахлит изоҳ берилган”. Кўринадики, ушбу луғат маълумотлари сўз сифатидаги атоқли отларнинг маъноси, этимологик хусусиятларини ёритишда илмий манба вазифасини ўтай олади.

Шунингдек, ўзбек тили атоқли отларининг турли хусусиятларини ўзида акс эттирган луғатларнинг кўплаб намуналари яратилган, уларнинг айримлари нашр қилинган, баъзилари қўлёзма ҳолида сақланиб келмоқда. Жумладан, “Худуд-ул олам” асари ҳам ўзбек топонимияси тарихига доир қимматли маълумотларни акс эттириш жиҳатдан нодир топонимик луғатдир.

Топонимик луғатларнинг соҳага оид тадқиқот натижаларини оммалаштиришдаги ўрни ва аҳамиятига жаҳон тилшунослиги тажрибасидаги луғатлар орқали ҳам амин бўлиш мумкин. “Уларнинг айримларини эслатиб ўтамыз. Масалан, В.А.Никоновнинг “Краткий топонимический словарь” (М., 1966), Э.М.Мурзаевнинг “Краткий топонимический словарь Синьцзяна // В кн.: “Пирирода Синьцзяна и формирование пустынь Центральной Азии” (М., 1966), Н.Коков ва С.О.Шахмураевнинг “Балкарский топонимический словарь” (Нальчик, 1970), Г.Гайджарининг “Топонимические названия гагаузов” // “Гагаузско-русско-молдавский словарь” (М., 1973), Е.Койчубаевнинг “Краткий толковый словарь топонимов Казахстана” (Алма-ата, 1974); “Словник гидронимов Украины” (Киев, 1979), О.Т.Молчановнинг “Топонимический словарь горного Алтая” (Горно-Алтайск, 1979), Ф.Г.Гарипованин “Татарстан гидронимлари сузлече” (Казан, 1984) каби луғатлар шулар жумласидандир”.

Куйида рус топонимиясининг лексикографик талқинига доир айрим луғатларга назар ташлаймиз. Е.М.Поспеловнинг “Географические название мира. Топонимический словарь” луғати беш мингта яқин алоҳида объектларни: давлат, шаҳар, денгиз, дарё, тоғ ва кўплаб тарихий маданий жой номларини изоҳлайди. Шунингдек, жой номларида тарихий жараёнлар туфайли содир бўлган ўзгаришлар юзасидан ҳам кенг маълумот берилган бўлиб, жой номлари қайси халқ томонидан ва қачон қўйилган, нима учун шундай номланган каби саволларга ҳам жавоб олиш мумкин.

Тўрт мингта жой номи изоҳланган В.А.Никоновнинг “Краткий топонимический словарь” китоби ҳам алоҳида топонимик бирликларнинг лексикографик талқини масаласида алоҳида ўрин эгаллайди. Ушбу луғат орқали йирик давлатлар, шаҳарлар, денгиз, дарё, қўл, тоғ кабиларни номловчи топонимларнинг аталиши ва келиб чиқиши тарихига оид маълумотларни тақдим этиши билан қимматли. Луғатда жойлар тасодифан номланмаслиги, ҳар бир жой номида қандайдир тарихий жараён ёки шу жой вакилларининг қандайдир урф одатлари, кадриялари яширинганлиги тўғрисида фикр-мулоҳазалар ҳам илгари сурилади.

А.М.Комиков масъул муҳаррирлигида тайёрланган “Словарь географических названий зарубежных стран” луғати қирк минг топонимни ўз ичига олган; унда давлатлар, тарихий жой номлари ва йирик дарё, қўл, тоғ, чўкки кабиларнинг номи алифбо тартибда берилиб, изоҳланган.

Топонимлар луғати сирасида А.Н.Сесёлкиннинг луғати ҳам ўзига хос аҳамиятга эга. 2808 та топонимни ўз ичига олган бу луғатда 1637 та оқим, 700 та тоғ, 88 та бурун, 85 та сой, 68 та чўкки, 48 та қоя, 42 та сойча, 19 та дарё, 18 та қўлтиқ, 21 та темир йўл станцияси, 9 та темир йўл разъезди номи лексикографик талқинини топган.

Машхур топонимист Е.М.Мурзаевнинг “Словарь народных географических терминов” номи луғати ҳам топонимик бирликларни географик термин сифатида изоҳлаганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу луғат 1999 йилда қайта нашр қилинган бўлиб, тўрт мингта яқин географик атаманин лексикографик тавсифини ўзида мужассамлаштирган. Ўзтиборлиси шуки, ушбу

луғат орқали Ўрта Осиё худудига тегишли кўплаб географик объектларни номлаган атоқли отларнинг этимологик маъноси тўғрисида қимматли маълумотларга эга бўламыз.

Шунингдек, Марказий Осиё худуди топонимиясининг лексикографик тадқиқида Ш.Койчибаев, Г.К.Конкашпаевнинг луғатлари ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Луғат мақолалари алифбо тартибда жойлаштирилган ушбу луғатларда Қозоқистон худудидаги икки мингта яқин топонимга қисқача изоҳ берилган.

Ўзбек тили лексикасидаги топонимик бирликларнинг лексикографик талқини ва тавсифида куйидаги манбаларни алоҳида таъкидлаш жоиз. С.Қораевнинг “Географик номлар маъносини биласизми?” номи луғати Ўзбекистон худудидаги кўплаб тарихий жой номлари тўғрисида маълумотни ўзида жамлаган ва топонимларнинг изоҳи берилган дастлабки луғатлардан биридир. Таникли топонимист-лексикограф Т.Нафасовнинг “Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати”да Жанубий Ўзбекистон худудига тегишли бўлган тарихий жой номларининг келиб чиқиши, этимологияси тўғрисида қимматли маълумотлар мавжуд. Шунингдек, З.Дўсимов, Х.Эгамов ҳаммуаллифлигида тузилган “Жой номларининг қисқача изоҳли луғати”да ҳам Ўзбекистон худуди билан боғлиқ жой номларининг маъноси, келиб чиқиши, аталиш сабаблари тўғрисидаги маълумотлар ўрин олган. Луғатда жой номларининг кўпчилиги мазкур жойнинг географик тузилиши билан боғлиқ ҳолда вужудга келганлигига урғу берилган. Масалан, Шахрисабз кўк шаҳар, яшил шаҳар. Сибир ботқоқлик, зах жой каби.

“Бугунгача топонимик луғатларнинг куйидаги турлари нашр этилган: 1) энциклопедик топонимик луғатлар; 2) тавсифий характердаги топонимик луғатлар; 3) таснифий характердаги топонимик луғатлар; 4) изоҳли топонимик луғатлар; 5) таъбир шаклидаги топонимларнинг изоҳли луғатлари”. Кўринадики, ўзбек топонимлари бўйича турли луғат намуналари яратилган, уларнинг таснифи масаласи ҳам кун тартибда қайд қилинмоқда.

Топонимик луғатнинг изоҳли тури таснифланган луғатлар сирасида муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Ўзбек топонимларининг изоҳини ўзида акс эттирган луғатлар сифатида “Географик номлар маъноси”, “Географик номлар маъносини биласизми?” (С.Қораев), “Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати” (Т.Нафасов), “Бухоро вилояти жой номларининг қисқача изоҳли луғати” (С.Наимов), “Жой номлари таъбири” (Н.Охунов), “Жой номларининг қисқача изоҳли луғати” (З.Дўсимов), “Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи” (Б.Ўринбоев) кабиларни қайд қилиб ўтиш лозим. Ушбу луғатлар таркибиде ўзбек тили топонимияси тизимига мансуб макро ва микротопонимлар семантик, этимологик хусусиятлари лингвистик-тарихий-топонимик аспектда изоҳланган. Шимолий Тожикистон топонимларининг кўпчилиги топонимик изоҳли луғатларда изоҳланган жой номлари билан шаклий ва маъновий, этимологик жиҳатдан ўзаро боғлиқ. Шу боис ўзбек топонимларининг лексикографик талқинларини Шимолий Тожикистон топонимларига ҳам тегишли лексикографик изоҳ сифатида қабул қилиш мумкин. Ана шу боғлиқлик ва алоқдорлик муносабатини ўзтиборга олган ҳолда ўзбек тили топонимларининг лексикографик изоҳи ва тавсифларига диққат қаратамыз.

Ўзбек топонимларининг лексикографик изоҳи, талқини ва тавсифини ўзида акс эттирган топонимик луғатлар сирасида Т.Нафасовнинг “Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати”, Т.Нафасов,